

A Study of Mythical Motifs of Water in the Oral Stories of Mazandaran

Fateme Soltani*

Hojjat Allah Omidali**

Abstract

Folk tales are replete with mythical beliefs, which is why understanding and perceiving the plot and the causes of events in these stories is a bit complicated, and requires knowledge of ancient beliefs and mythical rituals. Many oral stories of Mazandaran are composed of mythical thoughts and beliefs. In this article, the authors tried to examine and analyze the mythical motifs related to water in these stories using a descriptive-analytical method and answer the question of how the mythical elements related to the goddess of water have emerged in the oral stories of Mazandaran. After examining five volumes of oral stories of Mazandaran, it became clear that components such as crossing rivers, the blocking of the rivers waters by a dragon and heroes' battles with dragons, the sacrifice of girls and the subsequent release of water, the marriage of heroes to the daughters of kings, jealousy towards the protagonist of the story and conspiracy to kill him, the presence of hippopotamuses or seahorses, the growth of plants from blood, the protagonist leaving to find a wife outside his homeland, the connection between the guardian god of water and the goddess of fertility, and the connection between fairies and springs are among the main motifs of the oral stories of Mazandaran, all of which have their roots in mythical beliefs and rituals.

Keywords: The myth, Folk tales, Oral stories of Mazandaran, Goddess of water.

* Associate Professor, Department of Persian Language and Literature, Arak University, Arak, Iran
(Corresponding Author), f-soltani@araku.ac.ir

** Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Arak University, Arak, Iran,
h-omidali@araku.ac

Date received: 14/02/2024, Date of acceptance: 21/05/2024

Introduction

The foundation and building blocks of most legends and folk tales are the early human beliefs, rituals and myths. According to experts, folk tales and legends are inextricably linked to myths. Every region of Iran has beautiful oral and folk tales that contain many ethnic cultures and their customs. In addition to their recreational and entertainment function, these tales can also have an educational function, given their moral and social themes.

In this research, in order to investigate and analyze the mythological roots of the oral stories of Mazandaran, the goddess of water was discussed, and the research question was how the mythical elements related to the goddess of water have appeared in the oral stories of Mazandaran.

Materials & Methods

This essay is written following a descriptive-analytical approach and relies on library documents in terms of research instrument and scope instruments. To this end, the first two volumes of the five-volume collection entitled *Oral Stories of Mazandaran* written by Nadali Fallah were analyzed.

Discussion & Result

The name of Mazandaran appears continuously in stories and mythical texts. This geographical region has strong roots in the world of mythology. In *Avesta*, ancient Pahlavi sources, as well as in the *Shahnameh* — regardless of the different ideas that exist about the geographical identity of this region — Mazandaran has been mentioned numerous times. There are many oral narratives in Mazandaran, which are named after "Ketari" (oral) narratives. The legend of *Demon and Fairy*, *Arash the Archer*, *Kijabor*, *Mina and Panther*, *Amir and Gohar*, *Taleb and Zohre* are among the famous and noticeable legends of Mazandaran. In addition, there are legends in the region that have many similarities with legends common in other regions of Iran and have taken on a local and indigenous color. These stories have their roots in mythical, epic, religious, and folk beliefs among other Iranian ethnic groups, as well as indigenous and regional beliefs of the people of the same region. The oral stories of Mazandaran are the remnants of mythical and historical memories of a land with many mythological events and incidents tied to its name. The incarnation and embodiments of gods, various ceremonies and rituals, magic, superhuman beings such as demons and fairies, amazing animals such as the Simurgh, dragons and flying horses, and mysterious and obscure

places have significant frequencies in the oral stories of Mazandaran, all of which indicate the metamorphosis or regeneration of mythology. The goddess of water is one of the famous mythological goddesses whose elements and incidents are prominent in the oral stories.

Conclusion

By studying and examining the oral stories of Mazandaran, the linkage and connection of the oral stories of this region with the mythical motifs, it was concluded that ancient myths are the sources of many legends and folktales. Mazandaran, which has a strong origin in the world of mythology, has significant oral legends and stories that are the foundation and building blocks of most of the legends and folktales of this region, human rituals as well as myths.

In the oral stories of Mazandaran, categories such as crossing the river and the killing of the protagonist, the blocking of the river water by a dragon and its being killed by the hero of the story and the release of the water as a result, sacrificing girls, girls being freed by princes, marrying heroes to daughters of kings, the story of jealousy towards the protagonist and a conspiracy to kill him, the growth of plans from blood and the protagonist leaving to find a wife outside his homeland, the presence of legendary creatures such as hippopotamus and fairies in water are the components founded respectively on mythical representations such as death and rebirth, the confrontation between the gods of water and the demons of drought, the ritual of sacrifice for Anahita and the flow of water and the arrival of spring, the belief in the power of fertility, healing and life-giving power of water, and the value, importance and respect for the mother goddess in matriarchal societies and the connection between the guardian gods of water, the goddess of fertility and the link of the goddess of plants with nature and the reflection of exogamy and myths related to seahorses and the connection between fairies and springs. All these manifestations reflect the phenomena of nature and supernatural forces that are rooted in the ritual beliefs of past peoples, and aim to repeat and imitate ancient human rituals by myth-believing man and for satisfying his basic urges.

Bibliography

Amozgar Jaleh and Ahmad Tafzali (1370). *The Myth of Zoroaster Life*, Tehran: Babol Library. [In Persian]

- Aidenloo, Sajjad (1387). "Some important principles and rituals of marriage in Iranian epic literature by mentioning and examining some comparative examples, jostarhaye adabi, vol. 160, pp. 1-23. [In Persian]
- Aidenloo, Sajjad (1388). From Myth to Epic, Tehran: Sokhan, Ch2. [In Persian]
- Esfandiari Mahni, Fatemeh et al. (1399). "Confrontation of water gods and drought demons in Shahnameh", bi-monthly journal of motaleat dastani, sixth year, number 2, pp. 39-53. [In Persian]
- Aliadeh, Mircha (1372). Treatise on the History of Religions, translated by Jalal Sattari, Tehran: Soroush. [In Persian]
- Eliyadeh, Mircha (1393). Holy and Unholy, translated by Nasrollah Zogoui, Tehran: Soroush, Ch3. [In Persian]
- Bavil, Muhammad, (1350). Mirrors in Ferdowsi Shahnameh, Tehran: Published by the Committee of Professors. [In Persian]
- Bern, Lucia et al. (2008). The World of Myth, translated by Abbas Mokhber, Tehran: Markaz, Ch 2 [In Persian]
- Bahrani Rad, Mohammad and Ali Yazdani Rad (1399). "Themes of Plant Myths and the Goddess of Fertility in the Legend of the Three Sisters", Razi University Journal of Fiction, Volume 9, Issue 1, pp. 1-23. [In Persian]
- Bahar, Mehrdad, (1384). From myth to history, Tehran, Cheshmeh. [In Persian]
- Pordwood, Ibrahim (translation) (1388). Yashtha, 2 volumes, Tehran: ostore. [In Persian]
- Prop, Vladimir (1371). Historical roots of fairy tales, translated by Fereydoon Badraei, Tehran: Toos. [In Persian]
- Javadi, Shohreh (1386). "Sacred places in relation to nature (water, trees and mountains) Bagh-e Nazar, vol. 4, p. 8. pp. 12-22. [In Persian]
- Dadagi, Farnbagh (1390). Bandehshan, Reporter Mehrdad Bahar, Tehran: Toos, Ch4. [In Persian]
- Dostkhah, Jalil (1370). Avesta, the oldest Iranian hymns and texts, 2 volumes, Tehran: Morvarid, Ch15. [In Persian]
- Durant, William James (1377). History of Civilization Vol. 1, translated by Ahmad Aram et al., Tehran: Iqbal. [In Persian]
- Rastegar Fasaee, Mansour (1383). Sculpture in Mythology, Tehran: Institute of umanities and Iranian Studies. [In Persian]
- Rezaei Dasht Arjaneh, Mahmoud (1389). "Analytical-Comparative Study of Siavash and Damozi" Iranian Studies, Vol. 18, pp. 133-258. [In Persian]
- Rosenberg, Dena (1379). World Myths Stories and Epics, translated by Abdolhossein Sharifian, Volume 1, Tehran: ostore. [In Persian]
- Razi, Hashem (1382). Religion and Culture of Iran before the Age of Zoroaster, First Edition, Tehran: Sokhan Publishing. [In Persian]

155 Abstract

- Razi, Hashem (1346). Avesta Dictionary (Avesta Declaration Dictionary, 3 volumes) with an introduction by Shojauddin Shafa, Wolfgang Lentz, Christian Rampis, Tehran: Forouhar. [In Persian]
- Sarkarati, Bahman (1350). Peri (Research in the Margin of Comparative Mythology) Tabriz, Journal of the Faculty of Literature and Humanities, University of Tabriz, Volume 23, Number 97, pp. 1-32. [In Persian]
- Knight, Jean and Alan Gerbran, (2009). Culture of Symbols, translation and research by Soodabeh Fazaeli, Vol. 1, Tehran: Jeyhun Fry, Nutrop, (2011). Literature and Myth in: Collection of Articles (Myth and Mystery) Translated by Jalal Sattari, Ch 4, Tehran: Soroush. [In Persian]
- Ferdowsi, Abolghasem (1386). Shahnameh by Jalal Khaleghi Motlagh, Tehran: Islamic Encyclopedia Center, Vol. [In Persian]
- Farshi, Farhad (2003). Anahita in Ancient Beliefs, Tehran: Alphabet. [In Persian]
- Falah, Nadali (1398). Oral stories of Mazandaran, five volumes, Amol: Wareh Va. [In Persian]
- Fraser, James, George (1386). Golden Branch, translated by Kazem Firoozmand, Tehran: Agah. [In Persian]
- Ghaemi Farzad et al, (2009). "Symbolic Analysis of Water Myth and Its Manifestations in Ferdowsi Shahnameh Based on the Method of Myth Criticism, Literary Essays (Former Faculty of Literature and Humanities), No. 165, pp. 68-48. [In Persian]
- Qolizadeh, Khosrow (1388). "Horse in Indo-European Mythology" Iranian Studies (16), pp. 199-232. [In Persian]
- Campbell, Joseph (1388). Oriental Myths, translated by Ali Asghar Bahrami, Tehran javane roshd. [In Persian]
- Gorin, Wilfred (1377). Handbook of Literary Criticism Approaches, translated by Jalal Sattari, Tehran: ettelaat. [In Persian]
- Grishman, Roman (1380). Iran from the Beginning to Islam, translated by Mohammad Moin, Tehran: elmi va farhangi; [In Persian]
- Lake, Gondolin, (1385). Culture of Ancient Oriental Mythology, translated by Roghayeh Behzadi, Tehran: Tahoori. [In Persian]
- Mahjoub, Mohammad Jafar (1393). Iranian Folk Literature by Hassan Zolfaghari, 5th Edition, Tehran: Cheshmeh. [In Persian]
- Mazdapour, Katayoun (1386). Hot Rose, Ch 2, Tehran: ostore. [In Persian]
- Modbari, Mahmoud and Khadijeh Khodayari (1387). "Importance, sanctity and spiritual purification with water in Shahnameh" Iranian Studies, p. 7, p. 14, pp. 207-220. [In Persian]
- vaheddost,mahvash (1379). Mythological Institutions in Ferdowsi Shahnameh, Tehran: Soroush. [In Persian]
- Vakilian, Seyed Ahmad (1379). People's Stories, Tehran: Markaz. [In Persian]
- Hills, John (1384). Understanding Iranian mythology, translated by Jaleh Amoozgar, translated by Ahmad Tafazli, Tehran: Cheshmeh, Ch9. [In Persian]

Yahaqi, Mohammad Jafar (1388). Culture of Myths and Fictional References in Persian Literature, Tehran: Soroush, Institute of Cultural Studies and Research. [In Persian]

بررسی بن‌مایه‌های اسطوره‌ای آب در داستان‌های شفاهی مازندران

فاطمه سلطانی*

حجت‌اله امیدعلی**

چکیده

داستان‌های عامه سرشار از باورهای اسطوره‌ای است، به‌همین دلیل درک و دریافت پیرنگ و علت وقایع در این داستان‌ها کمی پیچیده‌است و لازمه درک درست آنها آگاهی از باورهای کهن و آیین‌های اساطیری است. محتوای بسیاری از داستان‌های شفاهی مازندران را اندیشه‌ها و باورهای اسطوره‌ای تشکیل می‌دهد. نگارندگان در این جستار سعی دارند به روش توصیفی-تحلیلی، بن‌مایه‌های اساطیری مرتبط با آب را در این داستان‌ها مورد بررسی و تحلیل قرار دهند و به این پرسش پاسخ دهند که عناصر اساطیری مرتبط با ایزدبانوی آب در داستان‌های شفاهی مازندران چگونه نمود پیدا کرده است. پس از بررسی پنج جلد داستان‌های شفاهی مازندران روشن شد مؤلفه‌هایی نظیر گذر از رودخانه، مسدود شدن آب رودخانه‌ها به وسیله اژدها و نبرد قهرمانان با اژدها، قربانی شدن دختران و به دنبال آن آزاد شدن آب‌ها، ازدواج قهرمانان با دختران پادشاهان، حسادت نسبت به شخصیت اول داستان و توطئه برای قتل او، حضور اسب آبی یا دریایی، روئیده شدن گیاه از خون، خارج شدن شخصیت اول داستان برای یافتن همسری خارج از سرزمین مادری خود، پیوند میان ایزدان نگهبان آب و ایزدبانوی باروری و ارتباط پری و چشمه، از مضامین اصلی داستان‌های شفاهی مازندران است که همگی ریشه در باور و آیین‌های اساطیری دارند.

کلیدواژه‌ها: اسطوره، داستان‌های عامه، داستان‌های شفاهی مازندران، ایزدبانوی آب.

* دانشیار، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه اراک، اراک، ایران (نویسنده مسئول)، f-sultani@araku.ac

** استادیار، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه اراک، اراک، ایران، h-omidali@araku.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۱/۲۵، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۳/۰۱

۱. مقدمه

شالوده و عناصر سازنده اغلب افسانه‌ها و قصه‌های عامه، باورها و آیین‌های آغازین بشری و اسطوره‌ها هستند. از نظر صاحب‌نظران، افسانه و قصه‌های عامه با اسطوره پیوندی ناگسستنی دارند. از نظر پراپ (۱۳۷۱: ۱۹۷) اسطوره‌ها کلید فهم قصه‌های پریان هستند. به‌زعم او قصه‌های پریان و اسطوره گاهی چنان باهم تداخل پیدا می‌کنند که در دانش مردم‌شناسی و فولکلورشناسی گاه اسطوره را قصه پریان می‌خوانند. (همان: ۱۹۶) فرای (۱۳۹۰: ۱۰۶) نیز معتقد است: «تعیین مرز میان اسطوره و افسانه ممکن نیست و قصه‌های عامیانه و مردمی نیز از لحاظ ساختار، حکایتی مشابه اساطیر دارند و حتی عین اساطیرند.» محبوب (۱۳۹۳: ۱۲۲) نیز در تعریف قصه و اسطوره، هر دو را در یک جایگاه قرار می‌دهد و می‌گوید:

قدیمی‌ترین سرگذشت خدایان و قدیمی‌ترین توجیهی که از کیفیت آفرینش و ایجاد طبیعت و انسان شده به صورت افسانه و اساطیر است. حتی احکام و دستورهای خدایان نیز طی افسانه‌ها به افراد بشر ابلاغ می‌شود و علت وجوب و حرمت هرکار و امر و نهی خدایان در امور مختلف را نیز افسانه‌ها نشان می‌داد.

اسطوره‌ها در گذر زمان دچار دگردیسی می‌شوند و از جنبه‌های وهمناک و خارق‌العاده آنها کاسته می‌شود و در قالب‌های جدید به زندگی خود ادامه می‌دهند. الیاده می‌گوید: اسطوره تنزل یافته به صورت افسانه و حماسه درمی‌آید اما ساختار و کنش آن از دست نمی‌رود و خلاقیت نخستینه خود را حفظ می‌کند. (الیاده، ۱۳۹۴: ۴۰۳)

هر منطقه از ایران قصه‌های شفاهی و عامیانه زیبایی دارد که بسیاری از فرهنگ‌های اقوام و آداب رسوم آنها را در خود دارد. این قصه‌ها علاوه بر کارکرد تفریحی و سرگرمی، باتوجه به مضامین اخلاقی و اجتماعی آنها، می‌توانند کارکرد تربیتی نیز داشته باشند. نام مازندران در داستان‌ها و متون اساطیری پیوسته به چشم می‌خورد؛ این سرزمین در دنیای اساطیری اصل و ریشه‌ای قوی دارد؛ در اوستا، منابع کهن پهلوی و همچنین در شاهنامه فارغ از انگاره‌های متفاوتی که درباره هویت جغرافیایی این خطه وجود دارد- به مازندران اشاره‌های متعددی شده‌است. روایت‌های شفاهی زیادی در منطقه مازندران -که به روایت «کتاری» (دهانی) نام گرفته است- وجود دارد؛ افسانه «دیو و پری»، «آرش کمانگیر»، «کیجاپور»، «مینا و پلنگ»، «امیر و گوهر»، «طالب و زهره» از جمله افسانه‌های مشهور و شنیدنی منطقه مازندران است. علاوه بر آن افسانه‌هایی نیز در مازندران وجود دارد که اشتراکات زیادی با افسانه‌های رایج در دیگر مناطق ایران دارد و رنگ بومی و محلی به خود گرفته‌اند. این داستان‌ها ریشه در باورهای

بررسی بن‌مایه‌های اسطوره‌ای آب در ... (فاطمه سلطانی و حجت‌اله امیدعلی) ۱۵۹

اسطوره‌ای، حماسی، دینی و مذهبی، باورهای عامیانه و مشترک بین سایر اقوام ایرانی و همچنین اعتقادات بومی و منطقه‌ای مردم این خطه دارد.

۱.۱ بیان مسئله

داستان‌های شفاهی مازندران بقایای خاطره‌های اساطیری و تاریخی سرزمینی است که بسیاری از اتفاقات و حوادث اساطیری با نام آن گره خورده است. تجسد و تجسم خدایان، مراسم و مناسک مختلف، سحر و جادو، موجودات فرابشری نظیر دیو و پری، حیوانات شگفت‌انگیز مانند سیمرغ، اژدها و اسب پرنده و مکان‌ها رازآلود و مبهم در داستان‌های شفاهی مازندران بسامد قابل توجهی دارد که همگی اینها نشان دهنده دگردیسی یا باززایی اساطیر است. ایزدبانو/الهه آب از ایزدبانوان مشهور اساطیری است که عناصر و حوادث مربوط به آن در داستان‌های شفاهی داستان نمود بارزی دارد. در این پژوهش به‌منظور بررسی و تحلیل ریشه‌های اساطیری داستان‌های شفاهی مازندران، ایزدبانوی آب محور بحث قرار گرفته است و این سوال مطرح است که عناصر اساطیری مرتبط با ایزدبانوی آب در داستان‌های شفاهی مازندران چگونه نمود پیدا کرده است؟

بدین‌منظور از مجموعه پنج جلدی «داستان‌های شفاهی مازندران» (فلاح، ۱۳۹۸) دو جلد نخست این مجموعه؛ یعنی افسانه‌های عاشقانه و حکایت (جلد ۱)، افسانه‌های سحرآمیز (جلد ۲) مورد تحلیل و بررسی قرار گرفته است. روش تحقیق در این جستار براساس منابع کتابخانه‌ای و به شیوه توصیفی - تحلیلی است.

۲.۱ پیشینه پژوهش

درباره بازتاب اساطیر در داستان‌های عامیانه پژوهش‌هایی انجام شده است؛ از جمله پژوهشی باعنوان «درباره قصه‌های اسطوره‌ای» از مینو امیرقاسمی (۱۳۹۱) موضوع این کتاب شناخت زمینه‌های اساطیری قصه‌های فولکلوریک و آشنایی با نحوه نفوذ اسطوره در شکل و ساختار قصه‌های کهن است. مقاله «اسطوره و قصه‌های عامیانه» از فرزانه مظفریان (۱۳۹۱) در این مقاله نگارنده با تأکید بر این نکته که سرچشمه قصه‌های عامیانه باورها و آیین‌های آغازین بشری است، برجسته‌ترین عناصر اسطوره‌ای را که در ساخت داستان‌های عامیانه نقش دارند، تحلیل کرده است. درمورد ایزد بانوان آب و ایزدگیاهی که مرتبط با جستار حاضر است نیز پژوهش‌هایی صورت گرفته است. نظیر «ایزدبانوان اساطیری در قصه‌های عامیانه» از چالاک

(۱۳۹۷) که در این پژوهش تأثیر و بازتاب ایزدبانوان بزرگ مادر، همسر ایزد شهیدشونده و آناهیتا در قصه‌ها و اکاوی شده‌است. کتابی با عنوان «آناهیتا در اسطوره‌های ایران» به وسیله گویری (۱۳۹۳) نگاشته شده‌است که نویسنده در این کتاب به بررسی ابعاد شخصیتی مختلف آناهیتا پرداخته، باورهای انسان‌های نخستین درباره مادرخدایان را تبیین کرده‌است. بررسی اساطیر در داستان‌های عامیانه نیز سابقه دارد. نظیر «بن‌مایه‌های اساطیری در منتخبی از قصه‌های بختیاری و کهگیلویه و بویراحمد» (۱۴۰۰) از روستا و یا بن‌مایه اسطوره ایزدگیاهی و ایزدبانوی باروری در افسانه سه خواهر و نی لبک» از بهرامی (۱۳۹۹). باتوجه به تفحص نویسندگان این جستار، تاکنون پژوهشی که به بررسی اسطوره در داستان‌های عامیانه مازندران پرداخته باشد، مشاهده نشده است و پژوهش از این نظر تازگی دارد.

۲. بحث اصلی

بشر نخستین به دلیل عدم شناخت و ندانستن علل مقوله‌هایی مانند باران، رویش گیاهان، خشکسالی، بیماری و مرگ برای اقناع حس جستجوگر خود داستان‌هایی می‌ساخت. اسطوره‌ها به مثابه نمادهایی هستند که بشر اولیه مسائل را در قالب آنها درک می‌کرد. به‌زعم پیروان مکتب اسطوره‌شناسی طبیعی، اساطیر پاسخی به نیاز هستی‌شناسی انسان کهن و تعریف بعضی پدیده‌های طبیعی بوده‌است. آنها همه نمودهای اساطیری را بازتاب پدیده‌های طبیعت، عناصر گیتی و قوای مافوق طبیعی می‌پنداشتند. (معصومی، ۱۳۸۸: ۱۷) برخی اسطوره‌ها نیز ریشه در باورهای آیینی مردمان گذشته دارند و در پی تکرار آیین‌های کهن بشری برای رفع نیازهای ضروری شکل یافته‌اند. بنابر گفته الیاده، (۱۳۷۲: ۴۹) آیین «تکرار عملی مثالی است که خدایان یا نیاکان ما در آغاز تاریخ انجام داده‌اند و انسان اسطوره باور برای رفع حوایج اساسی خود، به‌طور مستمر به تقلید از خدایان و نیاکان خود آن اعمال را انجام می‌دهد». مزداپور معتقد است؛ منشأ افسانه‌ها باوری مقدس و محترم بوده است که با گذشت زمان از قداست آنها کاسته شده است:

آیین‌ها و داستان‌ها در طی زمان تغییر می‌پذیرند، تماماً یا به‌ری از آن سفر می‌کنند. گذشته از این‌ها، اسطوره مقدس به‌خوبی و به آسانی می‌تواند در قالب افسانه نامقدس و عادی پدیدار شود و پس از آنکه دیرزمانی نقش و کنش اجتماعی و آیینی داشت، بعداً در روایتی تازه با صورتی دیگرگون جلوه‌کند و به‌شکل افسانه و قصه کودکان درآید. (مزداپور، ۱۳۸۶: ۲۱۳)

با مطالعه و بررسی داستان‌های شفاهی مازندران، پیوند و ارتباط داستان‌های شفاهی مازندران با بن‌مایه اساطیری را می‌توان در محورهای ذیل تحلیل و بررسی کرد:

۱.۲ ایزدبانوی آب

توجه به آب به‌عنوان عاملی مقدس، مطهر و شفابخش در بیشتر آیین‌های مذهبی دیده می‌شود و متعلق به فرهنگ و قوم خاصی نیست. تمام آیین‌های مذهبی به‌نوعی پیرامون آب و چشمه‌ها متمرکز هستند. در آیین میترایی برای پاک‌شدن از آلودگی‌های گذشته، انجام فرایض دینی و شرکت در مراسم دینی، نیاز به شست و شو امری محتوم تلقی می‌شده است. (مدبری و همکاران، ۱۳۸۷: ۲۱۱) نزد مسیحیان، پیروان دائو در ژاپن، در اسلام، ودا و در هند و جنوب شرقی آسیا در تعلیمات لائو-تسو، آب وسیله طهارت آیینی است. (شوالیه، ۱۳۸۸، ج ۱: ۶) در شاهنامه آب عنصری است که علاوه بر تطهیر روان‌های آلوده و تطهیر معنوی ایشان، نماد باروری و فراوانی نیز هست. (طغیانی و قربانی، ۱۳۹۰: ۸۵) مهم‌ترین ایزد آب «آناهیتا» است که در اوستا ستایش شده است و برای او قربانی‌های زیادی شده است. دیگر ایزد مهم آب «آپام نپات» که توزیع‌کننده آب است. (پورداوود، ۱۳۷۷: ۲۹۹؛ آموزگار، ۱۳۸۷: ۲۲) آب دریا بستر زندگی، سلامت، ثروت و حرکت به‌شمار می‌رود و به‌همین دلیل همه آب‌های روی زمین؛ ایستاده، روان، چشمه، رود و آب برف و باران قابل ستایش هستند. (دوستخواه، ۱۳۸۹، ج ۱/ ۲۵۳) به‌نظر می‌رسد این چنین بینشی نوعی احترام و ستایش نسبت به «آناهیتا» ایزدبانوی آب بوده است. ایزدبانویی که نگاه دارنده تخمه نران و مادگان و الهه باروری است و تولد و تناسل، اهل رزم‌آوری بودن، پاکی و بی‌آلایشی، درمان بخشی، دیوستیزی، یاری‌گری و هدایت‌گری، فزاینده‌داری، دارای صفات انسانی و اعمال جادویی، متجلی شونده در پیکره دوشیزه‌ای زیبا و برومند، دشمنی با دیوپرستان، حاصلخیزی، قدس و صفا، پیوند با اسب تندرو، اصالت و زیبایی برخی از مهم‌ترین ویژگی‌های او به‌شمار می‌رود. (دادگی، ۱۳۹۰: ۱۱۴؛ گیرشمن، ۱۳۸۰: ۳۴۸؛ پورداوود، ۱۳۷۷، ج ۱: ۱۷۳؛ جوادی، ۱۳۸۶: ۱۳) همچنین آناهیتا حافظ لشکریان بود. او بود که تمام دلاوران را نیرو می‌بخشید و آنها بدان واسطه کامیاب بر دشمنان خود پیروز می‌شدند. این ایزدبانو نطفه همه مردان را پاک می‌گرداند، رحم مادگان را تطهیر می‌کند، شیر را در سینه همه مادران پاک می‌سازد. (یاحقی، ۱۳۸۸: ۱۱۲-۸۱۴) مازندران به دلیل موقعیت جغرافیایی و اقلیمی خود وابستگی شدید به باران بهاری و فراوانی آب در فصل بهار دارد. به‌ویژه کاشت برنج از همان مرحله اول خود؛ یعنی نشا تا زمان برداشت محصول که معمولاً پنج تا شش ماه طول

می‌کشد، نیاز به زمینی پرآب دارد. بنابراین آب در فصل بهار دغدغه اصلی تمام کشاورزان بوده است. فراوانی آب و به دنبال آن، برداشت محصول فروان از نظر مردم مازندران به قدری اهمیت داشت که جشن‌هایی به‌مناسبت کاشت و برداشت برنج برپا می‌کردند و هم‌اکنون نیز در برخی مناطق این رسم رواج دارد. بی‌شک چنین عواملی در رونق اسطوره‌های مرتبط با آب در مازندران بی‌تأثیر نبوده‌است. بازتاب تفکرات احترام‌آمیز بودن، شفا بخشی، پاک‌کنندگی، یاری‌گری، زیبایی‌بخشی، جادویی بودن آب به‌وضوح در داستان‌های شفاهی و فرهنگ مردم مازندران دیده می‌شود. (بنگرید به فلاح، ۱۳۹۸: ج ۱، ۶۹ و ج ۲: ۶، ۱۱، ۲۰۲، ۲۱۵) در ادامه اسطوره‌های مرتبط با آب در داستان‌های عامیانه مازندران؛ یعنی مسأله مرگ و تجدید حیات، تقابل ایزدان آب و اهریمنان خشکسالی، اهدای قربانی، ارتباط ایزدان نگهبان آب با ایزدان باروری، اسطوره اسب آبی و پری و چشمه بررسی خواهد شد:

۱.۱.۲ آب نماد مرگ و تجدید حیات

آب در اسطوره نماد مرگ و باززادن است و تماس با آب پیوسته تجدیدی را به‌همراه دارد و غوطه‌وری در آب موجب وارد شدن موقتی در نامعلوم است که آفرینشی جدید، حیاتی جدید و انسان جدیدی را در پی دارد. (الیاده، ۱۳۹۳: ۹۸) در اساطیر ایران آب نماد حیات است و رمز مرگ و فنای مادی و رستاخیز دوباره است:

گذر از آب نمادی از مرگ، تولد دوباره، مردن از صورتی کهنه و زندگی یافتن در صورتی تازه است که در قالب گذر از دریا و رودخانه جلوه‌گر می‌شود و انسانی که از این مرحله می‌گذرد از مرحله‌ای از زندگی مادی، پای به مرحله‌ای از حیات معنوی می‌گذارد. (بهار، ۱۳۷۸: ۳۹۸)

در اسطوره زندگی زرتشت آمده است که زرتشت بعد از چندین بار گذار از رودخانه «داییتی» موفق شد با امشاسپندان یا فرشتگان مقدس سخن بگوید. (آموزگار و تفضلی، ۱۳۷۰: ۸۴-۸۶) در روانشناسی نیز گذر از آب، کهن‌الگوی «مرگ و تولد دوباره» پنداشته شده است. آب‌ها با شست و شوی گناهان سبب شکل‌گیری زندگی تازه‌ای می‌شوند. در آیین رازآموزی گذر از آب «ولادتی نو» است. (واحد دوست، ۱۳۷۹: ۳۵۵) در اساطیر ایرانی سیاوش برای رفتن به سرزمین توران از رود جیحون عبور می‌کند و این گذر، نمایان‌گر مرگ و رفتنش به جهانی دیگر است و هم‌اینکه باعث توکد مجدد این ایزدان در قالب شخصیتی دیگر می‌شود. در اسطوره سیاوش، کیخسرو کالبد دوم سیاوش محسوب می‌شود که بازگشت وی به ایران همراه

بررسی بن‌مایه‌های اسطوره‌ای آب در ... (فاطمه سلطانی و حجت‌اله امیدعلی) ۱۶۳

با بهار طبیعت و به پادشاهی رسیدنش موجب باران و جوشیدن چشمه‌هاست. (بهرامی و یزدانی، ۱۳۹۹: ۱۴) در داستان‌های عامیانهٔ مازندران نیز همچون اسطوره‌ها نمود مرگ و باززایی آب مشاهده می‌شود. افسانه «لله وا» (نوعی نی) (۱۳۹۸: ج ۲/۱۴۲)، ماجرای سه خواهری است که برای کندن آلوچه به جنگل می‌روند. خواهران برای عبور از رودخانهٔ خروشان از چوپانی می‌خواهند که آنها را به آن طرف رودخانه ببرد. چوپان در ازای گرفتن بوسه از دختران می‌پذیرد آنها را از رودخانه عبور دهد. خواهر کوچک‌تر نمی‌پذیرد. خواهران بزرگ‌تر که از علاقهٔ وافر پدر و مادر نسبت به خواهر کوچک‌تر خود ناخشنود بودند و به او حسادت می‌کردند، از ترس آنکه مبادا خواهر کوچک‌تر ماجرای بوسیدن چوپان را به پدر و مادر بگوید، «کمی آلوچه ریختند در دامنش، کمی خار و خاشاک آوردند؛ کِرَاد تَلی (تیغ درخت کِراد) توی گیسویش ریختند، سنگ را بالَشش کردند» و او را تنها در جنگل رها می‌کنند. پلنگی دختر را می‌خورد و یک چکه از خونسش تبدیل به «لله وا» (نی) می‌شود. چوپانی نی را برمی‌دارد و زمانی که شروع به نواختن می‌کند، چنین آوازی از آن بیرون آمد:

بَزَن چِیون بَزَن چِیون چه خوب خوب می‌زنی چِیون
مَراسَنگ سَری کردند مه گیسو را تلی کردند
مه دامن را هَلی کردند بَزَن چِیون بَزَن چِیون

(۱۳۹۸، ج ۲: ۱۴۲)

معنی ابیات: ای چوپان! بنواز که خیلی خوب می‌نوازی، سنگ را بالین من کردند، گیسوان مرا از تیغ انباشته کردند و دامن مرا پر از آلوچه کردند. ای چوپان بنواز. دو خواهر بلافاصله بعد از شنیدن آوای نی آن را آتش زدند و خاکستر آن را در باغ ریختند، هندوانه‌ای از آن رویید. بعد از شکستن هندوانه دختر از داخل آن بیرون پرید و ماجرای بوسیدن چوپان و رها شدن خود در جنگل را نزد پدر شکایت کرد. در روایت هفتم این افسانه یکی از دو خواهران نی را از چوپان گرفته، داخل آتش می‌اندازد و پیرزنی آتش را به خانهٔ خود می‌برد وقتی در آن دمید، جرقه تبدیل به دختر شد و به اصرار از پیرزن می‌خواهد که او را به عنوان دختر خود بپذیرد. (۱۳۹۸، ج ۲: ۱۵۳) و برادرش عاشق او می‌شود و از دختر خواستگاری می‌کند. در همان زمان خروسی شروع به آواز خواندن می‌کند و راز آنها را برملا می‌کند. در داستان‌های شفاهی مازندران در مورد پایان این داستان سخنی به میان نمی‌آید ولی

در روایت دیگری از این افسانه در کتاب «قصه‌های مردم» از وکیلیان (۱۳۷۹: ۲۶۶)، بعد از آنکه خواهران به عقوبت کارشان می‌رسند، دختر ناپدید می‌شود. آنگاه که دختر از رودخانه عبور می‌کند، درحقیقت نمایان‌گر ورود او به دنیای مرگ و رفتنش به جهانی دیگر است و هم اینکه دختر بعد از واردشدن به دنیای مرگ، درحالی که هیأت ظاهری او متغیر شده‌است، مجدداً به این دنیا بازمی‌گردد. هدف از رجعت دوباره او به این جهان، آن است که در درجه نخست راز مرگ خود را بر پدر و مادر آشکار کند و در درجه بعدی انتقام گرفتن از دو خواهر دیگر است. اعتقاد به بازستاندن انتقام به وسیله مردگان امری است که عقیده عمومی نیز آن را تأیید می‌کند. بهار براساس همین عقیده عمومی در کتاب از اسطوره تا تاریخ می‌گوید: «ارواح درگذشتگان قادرند بازگردند و حتی بلاگردان اولاد خویش باشند یا شاید انتقام خویش را از زندگان بازستانند.» (بهار، ۱۳۸۴: ۱۷۲) محققان می‌گویند آب می‌تواند کار مرگ را انجام دهد. در کتاب مقدس آب‌های بزرگ نشانه آزمون‌های الهی و نمادی از خشم الهی هستند. (شوالیه، ۱۳۸۸، ج ۱: ۴) آنگاه که پلنگ او را می‌خورد و قطره‌ای از خون او در رود می‌چکد، تولدی دوباره دختر به شکل «لله وا» یا همان نی است؛ البته این تولد، تولدی روحانی است. در آسیا آب نماد شکل جوهری ظهور و عنصر تولد دوباره جسمانی و روحانی است. (همان ۹) براین اساس، در این داستان آب به‌عنوان یک عنصر هستی‌بخش، آفریننده و عامل مرگ و حیات مشاهده می‌شود. افزون بر آن ماجرای حسادت نسبت به دختر کوچک‌تر، کشتن او، روییدن گیاه از خون دختر، بازگشت دوباره او به دنیا، ماجرای خواستگاری برادر از او، همگی از سرنمونه‌های باور به اسطوره ایزدگیاهی در نزد پیشینیان است. در بررسی اساطیر خاورمیانه و خاور نزدیک درمورد کشته شدن ایزد بانوی گیاه که عاشق فرزند یا برادر خود شده بود، سخن رفته است. ایزدباوی باروری بعد از مدتی خود به جهان مردگان سفر می‌کند و ایزدگیاهی را به جهان زندگان باز می‌گرداند. بازگشتی در قالب نو که برکت و زایش را به‌همراه می‌آورد. این اسطوره همان ماجرای مرگ و تولد مجدد گیاهان در پاییز و زمستان و رویش مجدد آن‌ها در بهار است. (بهار، ۱۳۸۴: ۲۹۴-۳۰۸)

در تبیین ارتباط این افسانه با اسطوره ایزدگیاهی باید گفت؛ در جوامع مادرسالار، الهه بزرگ تجسمی بود از زمین که منبع تمام نیازهای بشری بود. در اینگونه جوامع زنان، بزرگان خانواده و دختران وارثان مادرانشان محسوب می‌شدند. کوچک‌ترین دختر خانواده چون آخرین فرد از این خانواده بود و به همین علت هم سبب دوام بیشتر شجره خانوادگی می‌شد، از اهمیت بیشتری نسبت به دیگران برخوردار بود. در بررسی اسطوره مربوط به ایزدگیاهی در اساطیر

بررسی بن‌مایه‌های اسطوره‌ای آب در ... (فاطمه سلطانی و حجت‌اله امیدعلی) ۱۶۵

مختلف، همیشه حداقل یک ایزدبانو (مادر، خواهر، همسر) ایزدگیاهی را همراهی می‌کردند. (لیک، ۱۳۸۵: ۱۱۵؛ روزنبرگ، ۱۳۷۹: ۴۳-۴۵) کینه و حسادت نسبت به ایزدان گیاهی یکی از کنش‌های مهم در روایت‌های مربوط به اساطیر باروری است. چنین کنشی یادآور کهن‌الگوی برادرکشی در اسطوره هاست. «این کهن‌الگو ریشه در ناخودآگاه جمعی بشر دارد و کهن‌ترین نمونه آن در داستان هابیل و قابیل در ابتدای خلقت انسان است و یک ویژگی مشترک جهانی است.» (گورین، ۱۳۷۷: ۱۷۳) در اسطوره سیاوش، سودابه و گرسیوز در برابر سیاوش چنین کنشی دارند. (بهرامی و یزدانی، ۱۳۹۹: ۱۰؛ فردوسی، ۱۳۸۴: ج ۲/ بیت ۱۹۹۸-۱۹۰۳، ۲۶۳۰-۲۶۲۵) در داستان «لله‌وا» دختر کوچک خانواده نقش ایزد گیاهی را بر عهده دارد که دو خواهر بزرگ دیگر در قالب ایزدبانوانی او را همراهی می‌کنند. این دختر که بیش از دو خواهر دیگر مورد توجه پدر و مادرش است، از سوی خواهرانش مورد حسادت واقع می‌شود، او را تنها در جنگل رها کنند و سپس از ترس افشاشدن رازشان او که در هیأت یک نی ظاهر شده بود، آتش می‌زنند. یکی دیگر از قراینی که باور ایزدگیاهی این داستان را تقویت می‌کند، «روئیدن گیاه از خون» است. روئیدن گیاه از خون یکی از کهن‌الگوهای مشهور در گستره اساطیر جهان است که این امر، پیوند ایزدگیاهی را با طبیعت نشان می‌دهد. (بهار، ۱۳۷۶: ۲۱۳) در اسطوره‌های ایرانی نیز روئیدن گیاهی به نام «خون سیاوشان» از قطره خونی از سیاوش، یکی از نمودهای روئیدن گیاه از خون است. گیاه «مجلای واقعیت زنده و زندگانی است که به هرچند گاه، تجدید می‌شوند.» (الیاده، ۱۳۷۲: ۳۰۷) از نمونه‌های دیگری که اندیشه باززایی و تجدید حیات به وسیله آب را به ذهن متبادر می‌کند افسانه‌ای است به نام «آقایی که هفت زن داشت» (۱۳۹۸، ج ۲: ۵) در این داستان، پدر با تحریک همسرش سر پسر خود را لب رودخانه‌ای می‌برد. بازگشت دوباره پسر به دنیا در قالب پرنده پس از کشته شدن به وسیله پدر نیز بازگشتی روحانی است. زنده شدن پسر در پی ریختن آب بر روی سر بریده شده او اتفاق می‌افتد که همسو با باور اسطوره‌ای برکات شفابخشی آب است؛ آب جوهری جادویی با خاصیت درمانی و علی‌الاطلاق درمانگر است. (الیاده، ۱۳۷۲: ۱۹۳) در افسانه «مردی که هفت زن داشت» نیز پسر خانواده که مورد حسادت نامادری خود قرار گرفته، در چشمه‌ای سربریده می‌شود، و با ریختن آب گرم بر روی سربریده شده او تبدیل به هندوانه‌ای می‌شود و روحش از درون هندوانه به شکل پرنده‌ای بیرون می‌پرد. (۱۳۹۸: ج ۲: ۵) افزون براین، اسطوره پژوهان معتقدند «آب نماد احیاء و تزکیه» (شوالیه، ۱۳۸۸، ج ۲: ۵۲۵) و مایه تجدید شباب و موروث عمر جاوید است. (الیاده، ۱۳۷۲: ۱۹۳) در داستان «پری خان» (همان، ج ۱: ۶۹) آبتنی و غسل

«حاجی» شخصیت اول داستان در آب به قصد شستشوی گناهان و جوان شدن او درحقیقت همان باززایی روحی و معنوی اوست که به واسطه استغفار و توبه و تضرع او ازجانب خداوند به او عنایت شده بود. یا در داستان «طالب و زهره» (همان: ۱۵۶) طالب و زهره با دیدن خوابی در چشمه رودبار آبتنی می‌کنند و دوباره جوان می‌شوند.

۲.۱.۲ تقابل ایزد آب با اهریمن خشکسالی

از دیرباز در سرزمین ایران خشکسالی به‌عنوان یکی از تهدیدهای طبیعت مطرح بوده‌است و در ذهن مردمان گذشته و در اساطیر ایران، این پدیده در هیأت اهریمنانی تجسم یافته است که پیوسته با ایزدان آب در کارزارند. مطابق این باور که ریشه هند و اروپایی دارد،

در اثر چیرگی موجودی اهریمنی که تجسمی از اهریمن و پلیدی است و گاه به صورت مار، اژدها و گاه به هیأت غول یا هیولایی تصویر شده‌است، قحطی و خشکسالی بر جهان چیره می‌شود تا سرانجام ایزدی که مظهر پیروزی و مردانگی است، غول یا اژدها را می‌کشد و آب‌ها به‌طور رمزی و نمادین آزاد می‌شوند. (رستگارفاسایی، ۱۳۸۳: ۳۰۶)

در اساطیر هند و ایرانی از اژدها و مارهایی سخن می‌رود که سبب خشکسالی بوده‌اند و زمانی خدا یا قهرمانی، اژدها را می‌کشد، ابرها رها و آب‌ها روان می‌شود. دراسطوره ایران «اپوش» نام اهریمن خشکسالی و «تیشتر» یا «تیشتر» ایزد حامی و نگهبان آن‌هاست. در اسطوره هند نیز «ایندیرا» به حمایت سَرسوتی (بغ بانوی آب) در مقابل «وریترا» که به‌صورت ماری بر کوه کیهانی در ناف زمین چنبر زده و آب‌ها را پس می‌راند، می‌پردازد. ایندیرا، وریترا را شکست می‌دهد. این عمل موجب آزادی گاوهای (نماد ابرهای باران‌زا) می‌شود که در کوه کیهانی محبوس بودند و بدین ترتیب سبب نجات جهان می‌شود: «اژدها آب را از بارورکردن باز می‌دارد؛ بنابراین برای اینکه جهان بماند باید اژدها نابود شود.» (واحددوست، ۱۳۷۹: ۳۱۵) تنها با وجود این ایزدان است که بغ بانوان آب می‌توانند بارور شوند و باران بیافرینند. در ابتدا باید ایزدان نگهبان، در نبردی سخت دیو خشکسالی را شکست دهند و بعد از شکست دیو است که آب‌ها آزاد می‌شوند. تیشتر موکل یا فرشته باران است که کار او نبرد با اپوش (دیو خشکسالی) است. تیشتر «در نبرد کیهانی با اپوشه (اپوش)، دیو خشکسالی که تباه‌کننده زندگی است، درگیر می‌شود. تیشتر (ستاره تابان و شکوهمند) نخستین ستاره و اصل همه آب‌ها و سرچشمه باران و باروری است.» (هینلز، ۱۳۸۴: ۳۶) در کرده دوم از یشت آمده است: «تیشتر، ستاره رایومند را می‌ستایم که تخمه آب در اوست.» (دوستخواه، ۱۳۷۰: ۳۳۰)

در شاهنامه نیز تقابل ایزدان آب با اهریمنان خشکسالی نمودهایی دارد. واضح‌ترین نمود این مبارزه را در نبرد فریدون و ضحاک و کیخسرو و افراسیاب می‌توان مشاهده کرد که به دنبال نبرد طولانی میان ایران و توران، از خشکسالی طولانی مدت سخن رفته است. (فردوسی، ۱۳۸۴: ج ۲: ۴۵-۴۶) در پایان این مبارزه، باشکست اهریمنان خشکسالی از ایزدان، آب باران آزاد گشته، دریاها و رودها جهان به وجود آمده‌اند. براساس متون اوستایی نام پدر و اجداد فریدون با گاو همراه است و در باور آریاییان و هندوان بین آب و گاو ارتباط وجود دارد. (بندهشن: ۱۴۹؛ واحدوست، ۱۳۷۹: ۳۲۵) در متون پهلوی نیز از کشته شدن اهریمن خشکسالی به دست کیخسرو در آب چیچست سخن رفته است. (یشتها، گوش یشت: ۳۴۸)

تقابل ایزدان آب و اهریمنان خشکسالی بن‌مایه بسیاری از داستان‌های شفاهی مازندران شده است. نظیر افسانه «پادشاه صبر و صنوبر» (۱۳۹۸، ج ۲: ۳۲)، «چهل گیس رعنا» (همان: ۷۵)، «دختر و دیو» (همان: ۷۹)، «گل و عزت» (همان: ۱۳۲) در این داستان‌ها پدیده شر و ناخوشایندی مثل دیو خشکسالی معمولاً دارای هیأتی زشت و وحشت‌آوری همچون اژدها، دیو و مار است که عامل ترس و وحشت همگان می‌شد. این موجودات اهریمنی، عامل قطع شدن آب، ویرانی و سبب مرگ و میر انسان‌ها می‌شدند. برای مقابله با این خدایان شرور، دست به دامان خدایان خیرخواه می‌شدند و آنان را با اهدای هدیه‌ها، فدی‌ها و قربانی نیرومند می‌ساختند و از خود راضی نگه می‌داشتند. در این روایت‌ها اژدهایی با جثه تنومند خود، سرچشمه آب را می‌بست یا آن را زهرآگین می‌کرد و انسان‌ها را از استفاده از آب محروم می‌کرد. اهالی روستا هرروز غروب، دختری را عروس کرده، به عنوان طعمه به اژدها می‌دادند و تنها زمانی که اژدها بعد از بلعیدن طعمه خوابش می‌برد، مردم فرصت داشتند از آب رودخانه استفاده کنند. این داستان‌ها را می‌توان برگرفته از اسطوره «تیشتر» و «اپوش» و مبارزه این دو دانست. اژدها و ماری که سبب سد شدن راه آب می‌شود و درحقیقت آب را زندانی کرده است و مانع رسیدن آب به مردم می‌شود، همان دیو خشکسالی یا اپوش است و قهرمانی که این اژدها را از بین می‌برد و آب‌ها را آزاد می‌کند، نمادی از تیشتر یا همان ایزدان نگاهبان آب است. در این داستان‌ها این قهرمانان مقدس اغلب شاهزاده‌ها هستند و با انجام نبرد سختی با اژدها موفق به شکست آن می‌شوند. با کشته شدن اژدها و نجات قربانیانی که به‌دستور پادشاه در آب قربانی می‌شدند، آب‌ها دوباره جاری می‌شدند، مردم جشن می‌گرفتند و دوباره می‌توانستند از آب برخوردار شوند. این شاهزادگان درحقیقت یادآور اسطوره ایزدنگهبان آب یا فرشته باران؛ یعنی تیشتر هستند که برای محافظت از آنها با اپوش مبارزه می‌کنند. نبرد شاهان و قهرمانان با اژدها

در ادبیات عامیانه ایرانی مشهور و نشانه‌ای از اعتقادات کهن است. غالباً ایزدانوان آب (آناهیتای ایرانی و سرسوتی هندی) به تنهایی قادر به انجام کاری نیستند و باید ایزدانی پرزور و پرمایه از آنها حمایت کنند. در اوستا از اژدهاکشی پهلوانان بزرگی نظیر فریدون و گرشاسپ سخن رفته است. (پورداوود، ۱۳۸۸: ۱۵۰/۲ و ۱۷۳) نبرد شاهزاده‌ها و پهلوان با اژدهایی که مسیر آب را بسته است و رودخانه‌ها را خشک کرده است، درحقیقت اهمیت آب و حیات نباتی را در زندگی مبتنی بر کشاورزی مردم منطقه مازندران نشان می‌دهد. توقف آب سبب مرگ کشتزار خواهدبود و به احتمال زیاد این بحران طبیعی (خشک شدن آب رودخانه‌ها) در اوایل تابستان رخ میداده است؛ یعنی دقیقاً زمانی که نشای برنج برای خوشه دادن به آب فراوان نیاز دارد. مطابق رسوم کهن، مردم برای خروج از این بحران، به‌منظور خشنود و راضی کردن ایزد آب و برگرداندن مجدد آب به درون رودها، به آیین‌هایی نظیر قربانی کردن، فدیة دادن و برپایی مراسم ازدواج نمادین زن و مردی در نقش ایزدانوی باروری متوسل می‌شدند.

باتوجه به اینکه اسطوره جنگ با اژدها و رهاشدن آب‌ها در هند نمادی از آغاز سال جدید، آب شدن برف‌ها و از میان رفتن خشکسالی است، در ایران نیز می‌توان مشابه چنین تفسیری را درباره این اسطوره داشت؛ چراکه براساس باور اسطوره‌ای، با کشته شدن اژدها توسط قهرمان، آب‌ها «چون گاو» به سوی دریا روان می‌شوند. در داستان «گل و عزت»، عزت پس از تحمل مرارت‌های زیاد سرانجام موفق می‌شود با کشتن اژدهایی پادشاه شهر شود و بعدها با پدر خود دیدار می‌کند. (۱۳۹۸، ج ۲: ۱۳۸) کشته‌شدن اژدها که اسطوره دیوخشکسالی است، توسط عزت نشانه فرارسیدن فصل بهار و موسم جاری شدن مجدد آب رودخانه‌هاست و در پی خود خوشحالی کشاورزان را به دنبال دارد. در داستان «ملک ابراهیم» نیز کشته‌شدن اژدها به وسیله ملک ابراهیم را می‌توان به خاتمه عصر خشکسالی و آزادشدن دختران از ته چاه را نیز به جاری شدن آب در فصل بهار تعبیر کرد. (همان: ۸۲)

۳.۱.۲ قربانی شدن دختران

یکی از کهن‌ترین آیین‌های بشری مراسم قربانی کردن است. این آیین میان انسان و باورهای اسطوره‌ای پیوند ایجاد می‌کند. یکی از محققان درباره اهمیت قربانی کردن در نزد هندی‌ها و ایرانی‌ها می‌گوید: در باور آنها قربانی کردن سبب پیدایش جهان است. آنها معتقد بودند خون و اعضای قربانیان آنها که اعم از انسان، اسب یا گاو بوده است، به رستاخیز طبیعت، پیدایش جانوران، گیاهان و پیدایش جهان مادی می‌انجامد. قربانی برای هرچیز، نوزایی نیروهای مقدس

بررسی بن‌مایه‌های اسطوره‌ای آب در ... (فاطمه سلطانی و حجت‌اله امیدعلی) ۱۶۹

در آن چیز را به همراه داشت. (فرشی، ۱۳۸۲: ۸۲) در سروده‌های اوستا برای آناهیتا قربانی شده است. قربانگاه این قربانی‌ها یا بر فراز کوه‌ها و یا در کنار رودها، چشمه‌ها و جویبارها بوده است. (کرده ۲۳) ویل دورانت (۱۳۷۷: ۱۰۲ و ۱۰۳) قربانی کردن انسان را امری دانسته که میان همه ملت‌های باستانی شایع بوده، هرروز در جایی دیده شده است، بنا بر گفته او در بعضی نواحی برای کشاورزی، مردی را می‌کشتند و خورش را هنگام بذرافشانی بر زمین می‌پاشیدند تا محصول بهتری به دست آورند و بعدها همین قربانی به صورت قربانی حیوانی درآمده است. هنگامی که محصول می‌رسید و درو می‌شد، آنرا تعبیری از تجدید حیات مرد قربانی شده به شمار می‌آوردند، به همین جهت پیش از کشته شدن و پس از آن برای مرد قربانی شده جنبه خدایی قائل شده، او را تقدیس می‌کردند.

خدای بانوی آب مایل است که مورد توجه مردمان باشد و آنان برایش قربانی کنند. به همین دلیل است که در آبان یشت، تقاضای زور و پیشکشی می‌کند. (آبان یشت: بند ۲۲، ۲۷ و ۳۵) «این موضوع متناسب با روحیه زنانه و مورد توجه واقع شدن جنس مؤنث است؛ آناهیتا در نهاد خود نگران است که مبدا دیگر کسی او را ستایش نکند و در راه او فدیة ندهند.» (بارانی و خانی، ۱۳۹۲: ۱۶) تیشتر نیز زمانی که برای روبه رو شدن با دیو اپوش به دریای فراخکرت فرود می‌آید، خود را در مقابل او ناتوان می‌بیند و با غم و اندوه به سوی اهورامزدا فریاد بر می‌آورد: که ناتوانی او از آن است که مردمان نیایش‌ها و قربانی‌های شایسته‌ای بدو تقدیم نکرده‌اند. سرانجام تیشتر که نیروی قربانی به او قوت بخشیده است، در این نبرد پیروز می‌شود و آبها می‌توانند بدون هیچ مانعی به سمت مزارع و چراگاه‌ها جاری شوند. (دوستخواه، ۱۳۷۰: ۲۳۳) در اسطوره‌های ایرانی شاهان و شخصیت‌هایی مثل هوشنگ، جمشید، فریدون، کیخسرو، توس، نوذر، زیریر از آناهیتا درخواست کمک می‌کنند و برای وی فدیة و قربانی می‌دهند تا خواسته‌هایشان مستجاب شود و ایزد درخواست آنها را می‌پذیرد ولی آناهیتا هیچگاه درخواست و قربانی فریکارانی چون اژی‌دهاک، افراسیاب و پسران ویسه را نمی‌پذیرد. برخی محققان باتوجه به چنین سخنی، به این نتیجه رسیده‌اند که گروه اول که آناهیتا فدیة‌های آنان را می‌پذیرد و از آنان حمایت می‌کند، همان بهار و عوامل بهاری هستند که بهار فصل بارندگی و سرسبزی است و طبیعت در این هنگام جان تازه‌ای می‌گیرد و گروه دیگر که آناهیتا حمایت آنان را نمی‌پذیرد، همان تابستان و عوامل خشکسالی و گرمای طاقت فرسای هوا هستند که به گونه‌ای نامطلوب زندگی را برای انسان دشوار می‌سازد. (بارانی و خانی، ۱۳۹۲: ۱۰)

در افسانه‌های مازندران برای آنکه مردم بتوانند به آب دسترسی پیدا کنند، پیوسته برای اژدهایی که سبب قطع شدن سرچشمه آب‌ها شده است، دختران و تازه عرسانی را به‌عنوان قربانی در آب می‌انداختند و زمانی که اژدها مشغول خوردن آنها صرف می‌کرد، تنها فرصتی بود که مردم می‌توانستند از آب استفاده کنند. گاهی اوقات پادشاه حتی دختران خودش را نیز به عنوان قربانی تسلیم می‌کرد که اغلب توسط قهرمانانی نجات پیدا می‌کردند. (۱۳۹۸: ج ۲: ۳۲، ۷۵، ۷۹ و ۱۳۲) به‌محض کشته‌شدن اژدها به وسیله قهرمان، ابتدا دخترانی که نشانی از برکت و زایش هستند و جهت قربانی شدن به اژدها تقدیم شده بودند آزاد می‌شوند و به تبع آن آب‌ها آزاد می‌شود. قربانی شدن دختران در داستان‌های شفاهی مازندران با آیین قربانی کردن انسان به منظور برکت‌بخشی زمین مرتبط است؛ به بیانی دیگر باتوجه به وابستگی شدید شالی‌ها به آب که قوت اصلی مردم این خطه است، چنین آیین و رسمی به‌منظور دستیابی به آب و در نتیجه برداشت محصول بهتر، انجام می‌شد که عناصر اسطوره‌ای آن، در داستان‌های عامه مازندران، در قالب سد شدن مسیر آب به وسیله اژدها، جنگاوری پهلوانان و قربانی کردن دختران نمود پیدا کرده است. زنان در اساطیر نقش باروری و زاینده‌گی دارند و نماد ابرهای باران را محسوب می‌شوند. براین اساس می‌توان اژدهای خشکسالی را بلعنده ابرهای باران دانست که با کشته‌شدن آن توسط شاهزادگان، ابرهای باران‌زا (قربانی) رها می‌شد. بنابر گفته بهار، ضحاک که نمود اژدهای خشکسالی است، دخترها یا خواهرهای جمشید را که مظهر ابرهای باران‌زا بودند، اسیر می‌کند. فریدون به جنگ ضحاک می‌رود و ارنواز و شهرناز این زنان باران‌آور و برکت‌بخش را آزاد می‌کند. در اساطیر ودایی هند نیز اژدهایی به نام «اهی» گاوهای شیرده را که نماد ابرهای باران‌زا هستند، می‌رباید و سرانجام این‌دره آنها را آزاد می‌کند. (بهار، ۱۳۸۴: ۳۱۱-۳۱۲)

۴.۱.۲ ارتباط و پیوند ایزدان نگهبان آب با ایزدبانوی باروری

اسطوره ایزدبانوی باروری و ایزدگیاهی براساس نظر عموم اسطوره‌شناسان جهان توجیه انسان عصر باستان از مرگ و زندگی دوباره گیاهان در فصل زمستان و بهار است. در برخی از داستان‌های عامیانه مازندران، حاکمان و شاهان سرزمین‌ها به هرکس که بتواند اژدها را از سر راه آب بردارد، وعده می‌دادند که دختر خود و نیمی از سلطنت خود را به او بخواهند داد. (۱۳۹۸: ج ۲: ۳۴) شاهزاده‌ها بعد از آنکه اژدهایان یا مارهایی را که مانع جریان آب می‌شدند از سر راه برمی‌داشتند، غالباً در همان سرزمین جدید می‌ماندند و با دختر پادشاه ازدواج می‌کردند و در

بررسی بن‌مایه‌های اسطوره‌ای آب در ... (فاطمه سلطانی و حجت‌اله امیدعلی) ۱۷۱

برخی از داستان‌ها نظیر داستان «چل‌گیس رعنا» بچه‌دار هم می‌شدند. (۱۳۹۸، ج ۲: ۷۵) چنین طرحی از داستان، نشان از باور اسطوره‌ای اعتقاد به قدرت باروری و زندگی بخشی آب دارد. در باور ایرانیان این آب از گیاهی به نام «هوم» (هومنه) به دست می‌آمد. در اوستا هوم با صفت دوردارنده مرگ توصیف شده‌است. در «هوم‌یشت» زمانی که زرتشت از هوم می‌پرسد که چه کسانی از تو نوشابه برگرفتند؟ او جواب می‌دهد:

نخستین بار در میان مردمان جهان استومند «ویونگهان» از من نوشابه برگرفت و این پاداش به او داده شد و این بهروزی بدو رسید که او را پسری زاده شد. جمشید خوب رمه دومین بار در میان مردمان جهان استومند از من نوشابه برگرفت و این بهروزی بدو رسید که او را پسری زاده شد. فریدون از خاندان توانه... سومین بار در میان مردمان جهان استومند از من نوشابه برگرفت و این پاداش به او داده شد و این بهروزی بدو رسید که او را دو پسر زاده شد. (دوستخواه، ۱۳۷۰: ۱۳۷)

ایزدگیا تجسد خدایی بود که گیاهان را تحت کنترل داشت. او همسر الهه‌ای بود که وظیفه افزونی محصولات و جانوران را برعهده داشت. این ایزدگیا هر ساله در زمان خرمی می‌مرد، در پی آن گیاهان از بین می‌رفتند و هیچ موجود زنده‌ای زاد و ولد نمی‌کرد. براین اساس، معتقدان به این آیین برای اینکه به رویش دوباره گیاهان یاری برسانند، می‌کوشیدند با برپایی مراسمی که طی آن زن و مردی در نقش ایزدبانوی باروری و شاه یا تمثال‌های آنان، باهم ازدواج کنند تا از توقف هر ساله رویش گیاهان جلوگیری کنند. (فریزر، ۱۳۸۶: ۱۸۱-۱۹۵؛ بهار، ۱۳۸۴: ۱۷۰) این الهه در جوامع مادرسالار تجسمی بود از زمین و منبع تمام نیازهای بشری. در برابر این الهه، فردی که غالباً شاهزاده یا قهرمان منحصر به فردی بود، وجود داشت. قهرمان با دیدن خواب، رؤیا و تصویر دختر و یا شنیدن وصف زیبایی‌های او از نقاط دوردست، سفرهایی مخاطره‌آمیزی را پشت سر می‌گذاشت و خود را به معشوقه زیبایش می‌رسانید. این شاه‌پهلوانان همان ایزدان نگهبان آب بودند و عموماً زمانی که طی مراسم و آزمون‌هایی شایستگی و لیاقت آنها برای ازدواج با ملکه (زمین) اثبات می‌شد، می‌توانست به مقام پادشاهی برسد. همسرش نیز حاصلخیزی و بقای طبیعت و مردم را تأمین می‌کرد. این آزمون‌ها عموماً مبارزاتی بسیار دشوار نظیر کشتن اژدهایی که مسیر آبها را بسته بود یا مبارزه با دیوها و اهریمنان بود. دلیل دشواری آن بود تا ایزد شاه (داماد) بتواند وظیفه خود را به‌عنوان تضمین‌کننده باروری در جهان به درستی انجام دهد. در داستان «چهل گیس رعنا» مردی با اینکه پنج زن داشت، صاحب فرزندی نمی‌شد. بعد از هفت سال خداوند پسری به نام «جهانتیغ» به او می‌دهد. جهانتیغ سفر دور و

درازی را آغاز می‌کند تا اینکه به درخواست پادشاه شهری، برای دوبار افعی‌ای را که جلوی آب را گرفته بود، می‌کشد و پادشاه دخترش را به ازدواج این قهرمان اژدهاکش درمی‌آورد. (۱۳۹۸، ج ۲: ۷۵) در داستان «گل و عزت» نیز عزت پس از پشت طی کردن مسافتی طولانی به شهر غریبی می‌رسد که اژدهایی سرچشمه آب را بسته بود و مانع از آن می‌شد مردم از رود آب بردارند:

مردم آن شهر هرروز دو دختر را عروس می‌کردند، گردنبند می‌زدند و جهیزیه درست می‌کردند و دستش را طلا می‌زدند و می‌بردند به اژدها می‌دادند تا کمی آب به آنها بدهد. این اژدها چند سالی می‌شد که دخترها را می‌خورد تا یک قطره آب بدهد آنها بخورند. دست پادشاه هم چیزی بر نمی‌آمد. (همان: ۱۳۲-۱۳۳)

عزت با شمشیر اژدها را از وسط به دو نیم کرد شکم اژدها پر از طلا بود. «مردم همه آمدند و آب برداشتند و شادی و بزن و برقص و دس چکه (دست زدن)» (همان: ۱۳۳) پادشاه شاهزاده عزت را جانشین خودش می‌کند و دختر خودش را به ازدواج او درآورد. در نمونه‌های ذکرشده ازدواج آیینی ایزد نگهبان آب با ایزدبانوی باروری مشهود است. افسانه «پادشاه»، نیز نمونه‌ای از پیوند شاهزاده با ایزدبانوی گیاهی است. در این داستان شاهزاده‌ای برای ازدواج به دنبال دختری می‌گردد که همانند «خون کبوتر و برف» باشد. شاهزاده پس از سفری طولانی، به اشاره پیری به حوض پرآب و جادویی می‌رسد که روی آن، درخت اناری رویده است. شاهزاده اناری را از روی شاخه می‌چیند. با نصف کردن انار، دختر زیبایی از آن خارج می‌شود که شاهزاده را عاشق خود می‌کند ولی کلفت شاهزاده (کاکا) نسبت به دختر حسادت می‌کند و با ترفندهایی خود را با شاهزاده نزدیک می‌کند. دختر ناپدید می‌شود و در قالب سیب سرخ تازه و اسبی زیبا بر پسر نمایان می‌شود. از آنجا که شاهزاده عاشق اسب بود، آن را با خود به قصر می‌برد. کاکا که می‌دانست دختر زیبا در قالب اسب مجسم شده، بر آن است هرطور شده این اسب را از بین ببرد. یک چکه از خون اسب روی زمین می‌ریزد به درختی تنومند تبدیل می‌شود. به امر کاکا درخت بریده می‌شود و دختر دوباره از طریق تکه‌ای از هیزم آن درخت بیرون می‌پرد. سرانجام شاهزاده او را می‌یابد و با او ازدواج می‌کند. (همان: ۱۲-۲۴) ادامه یافتن حیات انسانی در گیاه و بریده شدن، سوزانده شدن آن گیاه و زاده شدن و زایش دوباره موجود انسانی از گیاه سوخته شده، رخدادی است که در اساطیر ایران وجود داشته است. در تبیین این اندیشه آمده است: «زندگی انسان باید خاتمه یابد اما اگر ناگهان بر اثر وقوع فاجعه یا پیشامد

بررسی بن‌مایه‌های اسطوره‌ای آب در ... (فاطمه سلطانی و حجت‌اله امیدعلی) ۱۷۳

مرگباری گسیخته شود، می‌کوشد تا به شکلی دیگر به صورت گیاه، میوه و گل ادامه یابد.» (واحد دوست، ۱۳۸۷: ۳۴۳)

نکته شایان توضیح درباره ازدواج ایزد نگهبان آب در خارج از زادگاه خود با الهه زمین که غالباً زنی خارج از قبیله و خاندان قهرمان بوده است، به ارث بردن تبار و سلطنت از خاندان مادری است و بر همین اساس؛ آیین برون‌همسری با آیین باروری و حاصلخیزی طبیعت پیوند می‌یابد. فریزر (۱۳۸۶: ۲۰۹) می‌گوید؛ در مرحله‌ای از تکامل اجتماعی برخی اقوام آریایی مرسوم بود که زنان را انتقال دهنده خون شاهی بدانند و سلطنت را به مردی اعطا کنند که از خاندانی دیگر و سرزمینی دیگر باشد و با یکی از شاهزاده خانم‌ها ازدواج کند. این امر نشانه ارزش زن در ساخت اجتماعی جوامع مادر سالاری است.

در بسیاری از داستان‌های عامیانه مازندران مردانی بودند که برای یافتن دختران مورد علاقه‌شان از سرزمین خود خارج می‌شدند. غالب آنها در اثر دیدن تصویر دخترانی زیبا در خواب، سفرهای دور و درازی را متحمل می‌شوند. نظیر داستان «امیر و گوهر» (۱۳۹۸، ج ۱: ۸)، «عباس مسکین و فاطمه دلخون» (همان: ۱۷۴) و «طالب و رعنا» (همان: ۲۰۳، ۲۰۸) سرانجام آنها معشوقه‌های خود را در سرزمین‌های دوری می‌یابند. پدر خانواده و بعضاً خود دختر به‌عنوان شرط ازدواج، قدرت بدنی یا هوش این قهرمانان را می‌سنجیدند. در داستان «پادشاهی که یک بچه داشت» دختر پادشاه تنها با مردی ازدواج می‌کند که بتواند او را در یک مسابقه کشتی بر زمین بزند. (۱۳۹۸: ج ۳: ۷۶-۸۴). بن‌مایه‌های این نوع آزمون‌ها در روایات اسطوره‌ای و حماسی ما مشاهده می‌شود. شخصیت اصلی داستان با امداد نیروهای غیبی و موجودات فرا بشری و مافوق طبیعی موفق می‌شود شرایط دشوار را با موفقیت پشت سر بگذارند و با شاهزاده خانم ازدواج کند. علاوه بر ازدواج با دختر شاه، صاحب تاج و تخت شاه هم می‌شود. مثل افسانه «پادشاه صبر و صبور» (۱۳۹۸: ج ۲، ۳۲) چنین روایاتی در حقیقت بازتاب آیین «برون‌همسری» و در پیوند با اسطوره باروری است که در ایران کهن نیز وجود داشته‌است و همچنین اشاره‌ای است به ارزش و احترام ایزبانوی باروری در جوامع مادر سالار که در آن زنان به عنوان ارزشمندترین دارایی قبایل به‌عنوان هدیه مبادله می‌شدند تا بدین طریق، خون و قدرت از طریق آنان منتقل شود: «در جوامع نخستین ایزدبانوی مادر که الهه باروری بوده‌است، پرستش می‌شده‌است و در آن زنان جایگاه ویژه‌ای داشتند. برخی محققان قانون برون‌همسری را نشانه‌ای از عبور جوامع از وضعیت طبیعی و ساختارهای ساده ابتدایی به سوی فرهنگ تفسیر کرده‌اند و این نوع ازدواج‌ها را شکل سستی رابطه تبادل هدیه و ارتباط متقابل

گروه‌ها دانسته‌اند که در آنها زنان به این دلیل که تأمین‌کنندهٔ تداوم زیستی جامعه هستند، به‌عنوان ارزشمندترین دارایی گروه، به مثابه هدیه مبادله می‌شوند.» (بوریس وازیمن و همکاران، ۱۳۹۲: ۳۲-۳۷) براساس این باور فرهنگی، در جوامع «مادرتبار» مردان نمی‌توانستند با زنانی از قبیلهٔ خودشان ازدواج کنند. (فریزر، ۲۰۰۹: ۲۸۸-۲۹۹) بن‌مایهٔ به سلطنت رسیدن بعد از ازدواج نیز یادآور اصل انتقال قدرت از طریق زنان در جوامع مادرتبار و گواهی بر وجود چنین باوری در ایران باستان است.

۵.۱.۲ اسطورهٔ اسب آبی یا دریایی

یکی از حیواناتی که با آن‌ها ارتباط است، اسب است. در اوستا آن‌ها را بخشندهٔ اسبان نیک معرفی شده‌است و پادشاهانی همانند هوشنگ و جمشید برای آن‌ها اسب قربانی کردند. آیدنلو می‌گوید:

در اساطیر و روایات ملل گوناگون اسبانی دیده می‌شوند که یا خود مستقیماً از دریا یا رود بیرون آمده‌اند و یا اینکه از گشنی کردن اسبی از دریا یا چشمه خارج شده با مادیان‌های معمولی زاده شده‌اند و در هر صورت با عنوان اسب دریایی یا کره‌ای دریایی نژاد، باره‌ای شگفت و غیرطبیعی محسوب می‌شوند.» (آیدنلو، ۱۳۸۸: ۱۰۷)

دربارهٔ ارتباط بین اسب و آب در اساطیر ایرانی شواهدی وجود دارد. محققان برآنند تیشتر، ستارهٔ باران در دههٔ سوم به صورت اسبی درمی‌آید و به مثابه خدایی تصویر شده‌است که از سرچشمه همه آب‌ها، دریای فراخکرت برمی‌خیزد. در سرودی که به تیشتر اختصاص دارد، نبرد میان این خدا و دیو خشکسالی بازگوشده است و تیشتر به شکل اسب زیبای سفید زرین به دریای کیهانی فروز رفت. در بندهش تیشتر ایجاد‌کنندهٔ دریاها و دریاچه‌ها، عطاکنندهٔ فرزند و از بین برندهٔ جادوگران معرفی شده‌است. (هیلنز، ۱۳۸۴: ۳۷-۳۸؛ برن و دیگران، ۱۳۸۷: ۱۲۷) در شاهنامه آمده است یزدگرد بزه‌کار به وسیلهٔ اسبی که ناگهان از چشمه بیرون آمده بود کشته می‌شود. اسب بعد از کشتن یزدگرد دوباره در آب پنهان می‌شود. (فردوسی، ۱۳۸۶: ج ۵، ب ۳۳۱-۳۶۰) کاووس‌شاه نیز خانه‌ای از آبگینه را به اصطبل اختصاص داد. در اساطیر ملل مختلف ویژگی‌های برکت‌بخشی، درمانگری و پیشگویی برای اسب قائل بودند. (قلی‌زاده، ۱۳۸۸: ۷۸)

در افسانه‌های مازندران «اسب» از جمله موجوداتی است که در اسطوره‌ها به آب مربوط است و با نیروی ماورای طبیعی کارهای خارق‌العاده‌ای انجام می‌دهد. «اسب آبی» یا «آبی» اسبی خارق‌العاده و دارای قدرتی جادویی و منحصر به فرد است. این نوع اسب در دریا زندگی

می‌کند و در داستان «طالب و زهره» (۱۳۹۸: ج ۱، ۱۳۱)، داستان «طالب و نجما» (۱۳۹۸: ج ۱، ۲۰۳) افسانه «پسر پادشاه» (همان: ۵۰) «چهل گیس رعنا» (همان: ۷۷)، «علی سنگدل» (همان: ۱۱۲)، «ملک جمشید» (همان: ۱۶۲)، «ملک ابراهیم» (همان: ۱۸۳)، «ملک ممد» (همان: ۲۰۶) «نارگیون، سیب خندون» (همان: ۲۲۸) از آن سخن رفته‌است. این مادیان قادر است هم در دریا زندگی کند هم در دشت و هم می‌تواند در آسمان پرواز کند. این اسب همانند انسان سخن می‌گفت، چهار دست و چهار پا داشت و هزار و سیصدتا پر. از مغرب تا مشرق و تا آسمان هفتم پرواز می‌کرد. (همان: ۲۵۱) خوراکش نقل و نبات بود، آب را در تشت زرین می‌خورد، روی قالی ابریشمی می‌خوابید و پادشاه مصر او را از دریا صید کرده بود. داشتن چنین ویژگی‌هایی نمایان‌گر نژاد اسطوره‌ای و خاص این اسب است. رسالت این اسب جادویی که اسب پرنده و بالدار را به ذهن متبادر می‌کند، در این داستان‌ها آن بود که با قدرت فوق‌طبیعی خود، شخصیت اول را در رساندن به اهدافش یاری و هدایت کند و با سرعت جادویی خود به هر طریق ممکن در مدت زمان اندکی عاشق را به معشوق خود برساند:

ای کمن ابریشمین دیگنم شه بال

بورم اسب آبی ره بئیرم و بوئه رعناسوار

نقل و نبات ونه جوئه

تشت زرین که طلا بو ونه دله اوئه

قالی ابریشم ونه پلی مال خوئه

(۱۳۹۸، ج ۱: ۲۰۴، ۲۱۲)

معنی ابیات: کمند ابریشمی را به بازو می‌بندم بروم اسب آبی را بگیرم تا رعنا سوار شود. غذایش نقل و نبات است، آبش را داخل تشت زرین می‌خورد و بر روی قالی ابریشمی می‌خوابد.

دو کنش یاری‌گری و هدایت‌گری اسب مشابه خویشکارهای آناهیتاست به‌عنوان الهه‌ای است که برای دختران همسرانی پاک می‌یابد و پیوسته هدایت‌گر است. (شوالیه، ۱۳۸۸، ج ۱: ۱۳) این اسب که معمولاً از دل دریا و چشمه پدیدار می‌شد، ویژگی‌های او در اسطوره‌ها شباهت زیادی به تیشتر ایزد نگهبان آب دارد. در کتاب فرهنگ نمادها در توضیحات واژه اسب، عنوان خداوند آبها را به کار می‌برد و در ذیل آن می‌نویسد:

اسب محرم راز آبهای بارورکننده است و مسیر زیرزمینی آنها را می‌شناسد. این امر روشن می‌سازد چگونه از اروپا تا خاور دور نعمت بیرون جوشیدن چشمه‌ها به ضربات سم اسب نسبت داده می‌شود. ... از اینجا می‌توان دریافت که اسب مسخ یا همزاد خدایان باران است. (همان: ۱۵۲)

البته عمل داستانی اسب در افسانه‌های عامیانه کمی با کارکرد اسطوره‌ای‌اش فرق دارد و با دیگر رویدادهای داستان خلط شده‌است. اسب آبی در داستان‌های مازندران با اعمال نمادینی که انجام می‌دهد مثل نیروبخشی به دلاوران که به واسطه آن بر دشمنان کامیاب می‌شوند و با داشتن صفات انسانی و اعمال جادویی و دیوستیزی نمایاگر ارزش آب به عنوان نابودگر پلیدی و اهریمنان است. ویژگی درمانگری، پیشگویی و غیب‌گویی این اسب خارق‌العاده در افسانه «ملک ممد» به روشنی نمود یافته‌است؛ ساختار این داستان که حول شخصیت کره اسب آبی است، بسیاری از ابعاد اسطوره‌ای این اسب افسانه‌ای را روشن می‌سازد. در این داستان، اسب آبی از نقشه دو برادر حسود و نامادری برای قتل ملک ممد باخبر می‌شود و او را آگاه می‌کند. اسب همچنین از جایگاه ریشه کمیاب برای درمان پادشاه آگاه است و آن را به ملک ممد نشان می‌دهد. (۱۳۹۸: ج ۲/ ۲۰۶) این اسب در روایت سوم افسانه «ملک ابراهیم»، ابراهیم را پیشامدهای بد مطلع می‌سازد. آنگاه که نامادری ملک ابراهیم در غذای او سم می‌ریزد، این اسب که در داستان از او با نام «اسب پری» یاد می‌شود، ملک ابراهیم را از خوردن غذای مسموم باز می‌دارد. همچنین این اسب جادویی از افتادن ملک ابراهیم در چاه جلوگیری می‌کند و پیشاپیش خطر کشته‌شدنش را به او اطلاع می‌دهد. اسب با نیروی ذهنی فوق‌العاده خود، از نقشه نامادری درباره از بین بردن خود پی می‌برد و از ملک ابراهیم می‌خواهد او را از طویله آزاد کند تا با سرعت باد، پروازکنان او را به کشور دیگری ببرد. در همین داستان است که از جگر و گوشت اسب دریایی به‌دستور طبیب برای درمانبخشی بیماری نامادری ابراهیم استفاده می‌شود. (همان: ۱۸۳، ۲۰۳) در همه داستان‌های نام برده، اسب آبی با نیروی فوق‌العاده خود جادوگران و بزهکاران را نابود می‌کند و بعد از یاری رساندن سوار خود و پیروز گرداندن او در نبرد با بدخواهان یا شکست دادن اهریمن دوباره به جایگاه خود؛ یعنی دریا برمی‌گردد. این کنش‌ها مطابق خویش‌کاریهایی است که در بندهش و شاهنامه برای این اسب در نظر گرفته شده‌است و در همین بخش به آن پرداخته شده‌است. گفتنی است که قربانی کردن اسب شخص متوفی (یا بیمار) تا روح صاحبش را راهنمایی کند یا جسم او را شفا دهد آیینی است که در اساطیر دیده می‌شود. (ر.ک. شوالیه، ج ۱، ۱۳۸۸: ۱۴۰) در نزد آریایی‌های ودایی قربانی کردن اسب مرسوم

بررسی بن‌مایه‌های اسطوره‌ای آب در ... (فاطمه سلطانی و حجت‌اله امیدعلی) ۱۷۷

بود. (کمبل، ۱۳۸۹: ۱۷) قربانی کردن اسب برای آب‌ها سابقه زیادی دارد؛ مثلاً تطابق اسب و آب جاری در سنت باستانی ماهیگیران رودخانه اُکا به وضوح دیده می‌شود.

این مراسم در آغاز بهار یعنی هنگامی که آخرین یخ‌ها آب می‌شود صورت می‌گیرد. ماهیگیران اسبی را شکار می‌کنند و آن را (با غرق کردن در آب) تقدیم نیای آب‌ها می‌کنند. ماهی‌گیران می‌گویند: بفرما پدر بزرگ این تحفه را بپذیر ... قربانی کردن اسب از طریق غرق کردن آن در آب رودخانه توسط دیگر اقوام هندواروپایی نیز اعمال می‌شود. (شوالیه، ج ۱، ۱۳۸۸: ۱۵۱)

۶.۱.۲ پری و چشمه

یکی از موارد پرتکرار در داستان‌های شفاهی مازندران حضور پری در چشمه است. در اساطیر «پری موجودی است لطیف، زیبا و از عالم غیر مرئی که با جمال خود انسان را می‌فریبد. (رستگارفسایی، ۱۳۸۳: ۸۷) در بسیاری از افسانه‌ها و داستان‌های عامیانه جایگاه پریان در چشمه و یا در کنار آب است. برخی صاحب‌نظران معتقدند: «پریان مادینه‌هایی از جن‌ها هستند که گاهی در پیکر دوشیزگان زیبا، در آب‌های روی زمین آبتنی می‌کنند و ناگاه ناپدید می‌شوند.» (باویل، ۱۳۵۰: ۹۳) اسطوره‌پژوهان معتقدند پریان در افسانه‌ها بسیاری از کارکردهای آنها را انجام می‌دهند. پاکی و بی‌آلایشی، افزون‌کننده‌داری، شفا دهندگی، ارتباط با زایش و زاییدن و حاصلخیزی از جمله صفات و کارکردهای آنهاست که در داستان‌های عامیانه، پریان با چنین کارکردهایی ظاهر می‌شوند و جایگاه آنان در چشمه، چاه یا حمام است.

قرار گرفتن پری در کنار آب و بستن راه آب چشمه به روی مردم، یکی از بن‌مایه‌های اسطوره‌های ایرانی است. در شاهنامه، اکوان دیو در کنار چشمه زندگی می‌کند و کسی جرأت نزدیک شدن به آب را ندارد. سرکاراتی براساس اساطیر پیشین معتقدات آیین باستانی پیش از زرتشت می‌گوید: «پریان بسان الهه‌هایی آب‌های استومند و مینوی را می‌پایند و در میان زمین و آسمان گشته و ابرهای باران‌زا را به هر سو می‌رانند.» (سرکاراتی، ۱۳۵۰: ۲۲) به نظر می‌رسد در داستان‌های عامیانه مازندران کنش‌های پریان برخلاف باور پیروان آیین زرتشتی و مزدیسنا و اسطوره‌های ایرانی، منشأ شرّ و پلیدی نیست و آنها کنشی اهریمنی ندارند؛ بلکه مطابق باور ایرانیان پیش از زرتشت خویشکاری‌های مثبتی دارد. آنها در این داستان‌ها در قالب دخترانی زیبا ظاهر می‌شوند، این موجودات لطیف اهل عشق‌ورزی، شفقت، فداکاری و منشأ خیر و برکت و روزی هستند. آنها گاهی عاشق شخصیت اول داستان می‌شوند و همواره راهنما و یاریگر آنها هستند. نمود صفت پاکی و بی‌آلایشی، صفت افزون‌کننده‌داری و یاریگری پری در افسانه

«پادشاه» (۱۳۹۸: ج ۲/ ۱۲، ۱۶) مشهود است. این داستان، درباره شاهزاده‌ای است که دنبال همسری می‌گردد که همانند برف و خون کبوتر باشد، سرانجام در چشمه‌ای، پری‌زاده‌ای را با چنین ویژگی‌هایی پیدا می‌کند. پری برای خوشحال کردن دل شاهزاده، می‌پذیرد که همسرش شود ولی زن بدخواهی مانع از وصال او با شاهزاده می‌شود. پری با حضور خود در خانه پیرزن تهیدست، به زندگی او رونق می‌بخشد و او را بی‌نیاز و صاحب مال و ضیاع می‌کند. او با نیروی جادویی خود، از تلف شدن ماکیان و دام‌های مردمان جلوگیری می‌کند و آنها را از گرسنگی و خطر قحطی نجات می‌دهد، او همچنین گله اسب شاه را از نابودی می‌رهاند. (همان: ۱۸-۲۲)، خصلت یاریگری پری در داستان «پسر پادشاه» (همان: ۴۳) نیز قابل مشاهده است. ویژگی درمان‌بخشی در افسانه «پسری که مرده خرید» (همان: ۶۶ و ۶۷) مشهود است. در این روایت، مرده‌ای که پسر برای حفظ حرمتش او را از طلبکاران خریداری کرده بود، در قالب یک پری، برای درمان دختر مجنون پادشاه به پسر یاری می‌رساند. پسر به دستور پری، با مالیدن ضماد مغز شغال به سرتاپای دختر، او را درمان می‌کند. شاه در قبال لطف پسر، دختر خود را به ازدواج او درمی‌آورد. در داستان «دختر و دیو» نیز فاطمه، با خوردن آب نهر قرمز به اشاره دیو، زیبایی بی‌نظیری پیدا می‌کند. (همان: ۷۹) ارتباط پری با زاد و ولد در افسانه «سلیم جواهری» (همان: ۱۰۵) نمایان است.

یکی دیگر از نکات قابل تأمل در باب چشمه ارتباط آن با مقوله عشق است. اغلب ملاقات‌های اساسی نزدیک چشمه‌ها صورت می‌گرفته است. نزدیک آب عشق متولد می‌شد و وصلت صورت می‌گرفت. (شوالیه، ۱۳۸۸، ج ۱: ۶) ارتباط چشمه با عشق در داستان «عباس مسکین و فاطمه دلخون» وصال عباس مسکین با فاطمه بعد از تحمل طولانی فراق معشوق در کنار چشمه صورت می‌گیرد. زمانی که عباس با دوتارش در کنار چشمه آواز حزین سر می‌دهد، کوزه از سر فاطمه بر زمین می‌افتد، می‌شکند و همه به ماجرای عشق این دو پی می‌برند. (۱۳۹۸: ج ۱/ ۱۶۱) در داستان «نجما و رعنا» بعد از آنکه دو دل‌داده بارها همدیگر را در خواب می‌بینند، رعنا که به سبب عشق به نجما دلش آتش گرفته بود از کنیز خود می‌خواهد که به سرچشمه برود و آبی خنک برای او بیاورد تا دمی سوزش دل خود را بشاند. وقتی کنیز برای برداشتن آب به چشمه می‌رود، نجما را آنجا می‌بیند. نجما انگشت زرینی را به کنیز می‌دهد و از او می‌خواهد به نشانه عشق، آن را به دست رعنا برساند. (همان: ۲۰۶) در داستان «پادشاه» نیز وقتی شاهزاده ناامید از دیدار دوباره پری در حال بازگشت بود، سببی را می‌بیند که از داخل چشمه بالا آمد، بعدها متوجه می‌شود که آن سبب، همان پری زیبایی است که او عاشقش بوده است. (همان،

بررسی بن‌مایه‌های اسطوره‌ای آب در ... (فاطمه سلطانی و حجت‌اله امیدعلی) ۱۷۹

ج ۱۷/۲) در داستان «پری خان» حاجی نیز بعد از توبه و اظهار پشیمانی از گناهان گذشته با پری‌خان کنار چشمه‌ای قرار می‌گذارد و عشق خود را تجدید می‌کند. (همان، ج ۱: ۷۰)

۳. نتیجه‌گیری

اسطوره‌های کهن منشأ بسیاری از افسانه‌ها و داستان‌های عامه است. منطقه‌ی مازندران که در دنیای اساطیری اصل و ریشه‌ای قوی دارد، دارای افسانه‌ها و داستان‌های شفاهی قابل توجهی است که شالوده و عناصر سازنده‌ی اغلب افسانه‌ها و قصه‌های عامه این منطقه، باورها و آیین‌های آغازین بشری و اسطوره‌ها هستند. در داستان‌های شفاهی مازندران، مقوله‌هایی نظیر گذر از رودخانه و کشته‌شدن شخصیت اول داستان، مسدود شدن آب رودخانه‌ها به وسیله‌ی اژدها و کشته‌شدن آن توسط قهرمان داستان و به تبع آن آزاد شدن آب‌ها، قربانی شدن دختران، آزاد شدن دختران به وسیله‌ی شاهزاده‌ها، ازدواج قهرمانان با دختران پادشاهان، ماجرای حسادت نسبت به شخصیت اول داستان و توطئه برای قتل او، رویداد شدن گیاه از خون و خارج شدن شخصیت اول داستان برای یافتن همسری خارج از سرزمین مادری خود، حضور موجودات افسانه‌ای مانند اسب آبی و پری در آب مؤلفه‌هایی هستند که شالوده و عناصر سازنده‌ی آنها را به‌ترتیب نمودهای اسطوره‌هایی همچون؛ مرگ و تجدید حیات، تقابل ایزدان آب و اهریمنان خشکسالی، آیین قربانی کردن برای آناهیتا و جاری شدن آب و رسیدن فصل بهار، اعتقاد به قدرت باروری، شفابخشی و زندگی بخشی آب‌ها، و ارزش، اهمیت و احترام برای الهه‌ی مادر در جوامع مادرسالار و ارتباط و پیوند میان ایزدان نگهبان آب، ایزدبانوی باروری و پیوند ایزدگیاهی با طبیعت و بازتاب آیین برون‌همسری و اسطوره‌های مربوط به اسب دریایی و ارتباط پریان با چشمه تشکیل می‌دهد. تمامی این نمودها بازتاب پدیده‌های طبیعت و قوای مافوق طبیعی است که ریشه در باورهای آیینی مردمان گذشته دارند و در پی تکرار و تقلید آیین‌های کهن بشری به وسیله‌ی انسان اسطوره باور و برای رفع حوایج اساسی او شکل گرفته‌است.

کتاب‌نامه

- آموزگار، ژاله و احمد تفضلی (۱۳۷۰)، اسطوره‌ی زندگی زرتشت، تهران: کتابسرای بابل.
- آیدنلو، سجاد (۱۳۸۷)، «چند بن‌مایه و آیین مهم ازدواج در ادب حماسی ایران با ذکر و بررسی برخی نمونه‌های تطبیقی، جستارهای ادبی، ش ۱۶۰، صص ۲۳-۱.
- آیدنلو، سجاد (۱۳۸۸)، از اسطوره تا حماسه، تهران: سخن، چ ۲.

۱۸۰ کهن‌نامه/دب پارسی، سال ۱۵، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۳

- اسفندیاری مهنی، فاطمه و همکاران (۱۳۹۹)، «تقابل ایزدان آب و اهریمنان خشکسالی در شاهنامه»، دوفصلنامه تخصصی مطالعات داستانی، سال ششم، شماره ۲، صص ۳۹-۵۳.
- الیاده، میرچا (۱۳۷۲)، رساله در تاریخ ادیان، ترجمه جلال ستاری، تهران: سروش.
- الیاده، میرچا (۱۳۹۳)، مقدس و نامقدس، ترجمه نصرالله زگویی، تهران: سروش، چ ۳.
- بارانی، محمد و احسان خانی سومار (۱۳۹۲)، اسطوره «بررسی تطبیقی آب در اسطوره ایران و هند»، فصلنامه مطالعات شبه قاره، دانشگاه سیستان بلوچستان، سال ۵، شماره ۱۷، صص ۷-۲۶.
- باویل، محمد (۱۳۵۰)، آیین‌ها در شاهنامه فردوسی، تهران: نشر کمیته استادان.
- برن، لوسیا و دیگران (۱۳۸۷)، جهان اسطوره، ترجمه عباس مخبر، تهران: مرکز، چ ۲.
- بهرامی‌راد، محمد و علی یزدانی راد (۱۳۹۹)، «بن مایه های اسطوره های ایزدگیا‌هی و ایزد بانوی باروری در افسانه سه خواهر»، پژوهشنامه ادبیات داستانی دانشگاه رازی، دوره ۹، ش ۱، صص ۱-۲۳.
- بهار، مهرداد (۱۳۸۴)، از اسطوره تا تاریخ، تهران، چشمه.
- بهار، مهرداد (۱۳۷۸)، پژوهشی در اساطیر ایران، تهران: آگه.
- بهار، مهرداد (۱۳۷۶)، جستاری چند در فرهنگ ایران، تهران: فکر روز، چ ۳.
- پورداوود، ابراهیم (ترجمه) (۱۳۸۸)، یشتها، ۲ جلد، تهران: اساطیر.
- پراپ، ولادیمیر (۱۳۷۱)، ریشه های تاریخی قصه های پریان، ترجمه فریدون بدره ای، تهران: توس.
- جواد، شهره (۱۳۸۶)، «اماکن مقدس در ارتباط با طبیعت (آب، درخت و کوه) باغ نظر، س ۴، ش ۸ صص ۱۲-۲۲.
- دادگی، فرنخ (۱۳۹۰)، بندهشن، گزارنده مهرداد بهار، تهران: توس، چ ۴.
- دوستخواه، جلیل (۱۳۷۰)، اوستا، کهن‌ترین سرودها و متن‌های ایرانی، ۲ جلد، تهران: مروارید، چ ۱۵.
- دورانت، ویلیام جیمز (۱۳۷۷)، تاریخ تمدن ج ۱، ترجمه احمد آرام و دیگران، تهران: اقبال.
- رستگار فسایی، منصور (۱۳۸۳)، پیکره‌گردانی در اساطیر، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات ایرانی.
- روزنبرگ، دنا (۱۳۷۹)، اساطیر جهان داستانها و حماسه‌ها، ترجمه عبدالحسین شریفیان، جلد ۱، تهران: اساطیر.
- سرکاراتی، بهمن (۱۳۵۰)، پری (تحقیقی در حاشیه اسطوره شناسی تطبیقی) تبریز، نشریه دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تبریز، دوه ۲۳، شماره ۹۷، صص ۱-۳۲.
- شوالیه، ژان و آلن گربران (۱۳۸۸)، فرهنگ نمادها، ترجمه و تحقیق سودابه فضائلی، ج ۱، تهران: جیحون.
- فرای، نوتروپ (۱۳۹۰)، ادبیات و اسطوره در: مجموعه مقالات (اسطوره و رمز) ترجمه جلال ستاری، چ ۴، تهران: سروش.

بررسی بن‌مایه‌های اسطوره‌ای آب در ... (فاطمه سلطانی و حجت‌اله امیدعلی) ۱۸۱

طغیانی، اسحاق و رحمان قربانی (۱۳۹۰)، «بررسی و تحلیل بازتاب اساطیری آب در شاهنامه فردوسی»، کهن نامه ادب پارسی، سال دوم، شماره اول، صص ۶۹-۸۶.
فردوسی، ابوالقاسم (۱۳۸۴)، شاهنامه فردوسی به کوشش سعید حمیدیان، جلد دوم و پنجم، تهران: قطره. چ ۷.

فرشی، فرهاد (۱۳۸۲)، آناهیتا در باورهای باستان، تهران: حروفیه.
فلاح، نادعلی (۱۳۹۸)، داستان‌های شفاهی مازندران، پنج جلد، آمل: وارث وا.
فریزر، جیمز، جرج (۱۳۸۶)، شاخه زرین، ترجمه کاظم فیروزمند، تهران: آگاه. چ ۳.
قلی‌زاده، خسرو (۱۳۸۸)، «اسب در اساطیر هند و اروپایی» مطالعات ایرانی (۱۶)، صص ۱۹۹-۲۳۲.
کمبل، جوزف (۱۳۸۸)، اساطیر مشرق زمین، ترجمه علی اصغر بهرامی، تهران: جوانه رشد.
گورین، ویلفرد (۱۳۷۷)، راهنمای رویکردهای نقد ادبی، ترجمه جلال ستاری، تهران: اطلاعات.
گریشمن، رومن (۱۳۸۰)، ایران از آغاز تا اسلام، ترجمه محمدمعین، تهران: علمی و فرهنگی؛ چ ۱۳.
لیک، گوندولین (۱۳۸۵)، فرهنگ اساطیر شرق باستان، ترجمه رقیه بهزادی، تهران: طهوری.
محبوب، محمدجعفر (۱۳۹۳)، ادبیات عامیانه ایران به کوشش حسن ذوالفقاری، چاپ ۵، تهران: چشمه.
مزدایور، کتابون (۱۳۸۶). داغ گل سرخ، چ ۲، تهران: اساطیر.
مدبری، محمود و خدیجه خدایاری (۱۳۸۷)، «اهمیت، تقدس و تطهیر معنوی با آب در شاهنامه» مطالعات ایرانی، س ۷، ش ۱۴، صص ۲۰۷-۲۲۰.
واحد دوست، مهوش (۱۳۷۹)، نهادهای اساطیری در شاهنامه فردوسی، تهران: سروش.
وکیلیان، سید احمد (۱۳۷۹)، قصه‌های مردم، تهران: مرکز.
هیلنز، جان (۱۳۸۴)، شناخت اساطیر ایران، ترجمه ژاله آموزگار، ترجمه احمد تفضلی، تهران: چشمه، چ ۹.
یاحقی، محمدجعفر (۱۳۸۸)، فرهنگ اساطیر و اشارات داستانی در ادبیات فارسی، تهران: سروش، مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.